

Development of Female in Private and in Public Headgear of the Qajar Era Based on Cultural Psychology

Ameneh Mafitabar^{*1}, Seyyed Abdul Majid Sharifzadeh²

1. Assistant Professor, Department of Textile and Clothing Design, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Research Traditional Arts, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism Organization (RICHT), Tehran, Iran.

Citation: Mafitabar, A., & Sharifzadeh, S. A. M. (2022). Development of female in private and in public headgear of the Qajar era based on cultural psychology. *Journal of Woman Cultural Psychology*, 14(55), 37-54.

<https://doi.org/10.22034/jwcp.2023.701764>

20.1001.1.20088426.1402.14.55.3.6

ARTICLE INFO

Received: 25.12.2022

Accepted: 09.03.2023

Corresponding Author:

Ameneh Mafitabar

Email:

a.mafitabar@art.ac.ir

Keywords:

In-private headgear

In-public headgear

Cultural psychology

Qajar era

Abstract

The present study aimed investigating the development of female headgear of the Qajar era in the in-private and in-public based on cultural psychology. The research universe consisted of all cultural psychology and historical texts on female headgear in the Qajar era. Study sample purposively embraced all types of female headgear of the Qajar era such as Taj, Taj Kolah, Sarband, Araqchin, Lachak, Charqad, Chador, Chador-e Godar, Rubandeh, and Picheh. The study was conducted using a qualitative descriptive-analytical method. The data was collected via library method through taking notes and assessing images from the existing cultural psychology and historical sources. The results showed that through the course of the Qajar Dynasty, the in-private female headgear of the upper class changed from Taj and Taj Kolah to Charqad and Lachak, while the in-public headgears remained relatively the same. That means, while in-private headgears had gradually become more complete but less complicated, the in-public headgears, namely Chador, Rubndeh, and Picheh, stood nearly loyal to their traditional form with very little changes, such as replacement of fabric-made Pichesh with horse-hair-woven ones. Generally, it could be concluded that despite diversity and changes in the form and material of in-private female headgears during the Qajar era, the in-public headgears remained limited and unchanged.

Extended abstract

Introduction: Based on the cultural psychology approach, women have always been exposed to the fashion and taste of their time. This has affected their social and psychological identity. Iranian women's adherence to religion in the post-Islamic periods made them pay attention to covering and maintaining their hijab. Such cultural conditions also appeared among women in the Qajar era. According to the psychology of women, who are interested in beauty and fashion in every period of time, clothing and fashion were the focus of women in the Qajar era. Cultural factors have influenced the change of women's in-private and in-public clothing. Of course, clothing based on the culture and psychology of women in the Qajar era, with a dignified clothing style faithful to previous traditions, was a perfect example of the theme of modesty and beauty. Also, clothing has played an essential role in covering parts of the body that must be preserved and remain sacred in the details of private and family life. The Qajar ruled Iran for almost one hundred and thirty years. Of this long epoch, usually changes in female clothing, especially during the Naseri era, have drawn attention of researchers. As it is clearly stated in this regard, "Although Biruni (outer quarters) clothing is the same for all Iranian women in terms of shape and color, this should not be assumed to be the case about Andaruni (inner quarters) clothing." Several sources on female clothing of the Qajar era have studied the overall clothing of this period only from the perspective of historical changes of women's use of clothes, including Iranian Female Clothing from the 13th/ 19th Century to Today. An 8000- Year History of Persian Costume is another example, which has assigned a chapter to discussing Qajar era clothing and especially the female in-public clothing in detail: "The main clothing of Qajar women in-public was in fact Chador. Black or purple cotton-rooted Chador, which were woven in Yazd, were the most durable and high-quality types." In recent years, other studies have been published on all forms of clothing of this era that have discussed them in terms of male and female clothing and with a holistic view. In contrast the present study aimed investigating the development of female headgear of the Qajar era in-private and in-public, leaving aside a broad view of all the components of women's clothing or a dogmatic attitude towards the era of a particular king. On the other hand, the significance of this study was in its in-depth look into the details of this type of clothing in terms of textiles, which was achieved by referring to historical sources, i.e. travelogues, and comparing them with illustrated documents. This is an aspect that most of the previous studies have overlooked for putting too much focus on the form and shape of clothing. Therefore the present study aimed investigating the development of female headgear of the Qajar era in the in-private and in-public based on cultural psychology.

Methods: The present study was a qualitative descriptive-analytical study. The research universe consisted of all cultural psychology and historical texts on female headgear of the Qajar era. Study sample purposively embraced all types of female headgear of the Qajar era such as Taj, Taj Kolah, Sarband, Araqchin, Lachak, Charqad, Chador, Chador-e Godar, Rubandeh, and Picheh. The data was collected via library through taking notes and assessing images from the cultural psychology and existing historical sources, including nearly forty travelogues and illustrated documents on tangible examples of textiles, photographs, and paintings.

Results: During the long history of Qajar rule and pre-Qajar history women of the upper

class started using hats, female headgear used in private included Taj, Taj Kolah, Nim Taj, Sarband, Araqchin, Charqad, Lachak, and Chador-e Godar. While in the advent of Qajar rule, namely the reigns of Agha Mohammad Khan and Fathali Shah, the court women used Taj and Taj Kolah, in the middle of Naser al-Din Shah's reign, Charqad and Lachk became common among all women. This had lasted until the last years of the dynasty, indicating that despite mentions of nudity resulting from Naser al-Din Shah's travels to Europe, the society had taken the opposite direction towards more covering. Women headgears were made of different materials such as cotton, linen, silk and even wool, with various types of fabric such as brocade, velvet, and shawl, complete with embroidery. However, towards the end of Naser al-Din Shah's rule until the end of Qajar era, Charqads became more simple and patterned fabrics gave way to simple and plain textiles. Chador-e Goldar (flowered veils) were also used in private, especially in the presence of guests. These Chadors were made of silk in their more luxurious forms and of cotton in their more ordinary ones and were usually designed with plant or geometric shapes or made of checkered or striped fabrics.

Conclusion: Among the historical periods in which women in Iranian society experienced a special type of clothing was the Qajar period. From the ancient era to the Qajar era, women have always had a special role and position in showing religious, cultural and psychological symbols. Therefore, in the Qajar era, their clothes were important because they showed different symbols of social, economic, cultural and religious class. During this period, women always wore hijab and appeared in gatherings with tents that were used with veils. In contrast to the diversity of in-private headgear of the Qajar era, the in-public headgears remained Chador and Rubandeh for the entirety of this period. While, in the course of time, Rubandeh gave way to Picheh, which was made from the hair of the horse's mane, one can say Chador and Rubandeh were the dominant headgear; the former usually being in dark colors such as dark blue, purple, and black, while the latter was in white color. Generally, it could be concluded that despite diversity and changes in the form and material of inn-private female headgears during the Qajar era, the Biruni headgears remained limited and unchanged. In general, cultural, political, economic and psychological factors have had an effect on the currents of the society.

Authors Contributions: Dr. Ameneh Mafitabar: general design of the article, ideation and editing and corresponding author. Dr. Seyyed Abdul Majid Sharifzade: designing the general framework, analyzing the content and editing the article. All authors reviewed and approved the final manuscript. Acknowledgments: The authors thank all individuals who helped us in this research.

Conflict of interest: The authors declared there are no conflicts of interest this article.

Funding: This article is derived from a research project titled *Analysis and Categorization of the Designs and Motifs on Qajar Textiles (1796- 1923)* by the first author. This project has been under the supervision of Research Institute of Cultural Heritage and Tourism Organization, aims to link University of Art with the Society and Industry.

سیر تطور سرجامه‌های اندرونی و بیرونی زنان بر اساس روان‌شناسی فرهنگی در عصر قاجار

آمنه مافی تبار^{۱*}، سید عبدالمجید شریف زاده^۲

۱. استادیار، گروه طراحی پارچه و لباس، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.
۲. استادیار، گروه پژوهش هنرهای سنتی، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی سیر تطور سرجامه‌های اندرونی و بیرونی زنان بر اساس روان‌شناسی فرهنگی در عصر قاجار بود. جامعه پژوهش، کلیه متون روان‌شناسی فرهنگی و تاریخ‌نگاری مربوط به سرجامان زنان عصر قاجار بود. نمونه پژوهش، انواع سرجامه زنانه عصر قاجار بود که به صورت هدفمند بر تاج، تاج کلاه، سرپند، عرقچین، لچک و چارقد، چادر، چادر گل‌دار، روبنده و پیچه مشتمل شد. روش پژوهش کیفی به شیوه توصیفی - تحلیلی است. جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای، به صورت فیش‌برداری و بررسی تصاویر از میان منابع روان‌شناسی فرهنگی و تاریخ‌نگاری موجود، مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که در طول تاریخ حکومت قاجاریان، در باب سرجامان زنانه فضای اندرونی؛ تاج و تاج‌کلاه در طبقات فرادست جای خود را به چارقد و لچک سپرد؛ اما درمقابل پوشش سر در فضای بیرونی تقریباً ثابت باقی ماند و سرجامه اندرونی در مرور ایام، کامل‌تر و کم‌تکلف‌تر شد. از سوی دیگر؛ در برابر این دگرگونی در فضای داخلی، سرجامه بیرونی یعنی چادر، روبنده و پیچه بود که تقریباً به سنت پیشین خود وفاداری نشان داد و در طول حیات خود، با تغییر جزئی در جنس، پیچه‌های بافته شده از موی اسب جایگزین روبنده‌های پارچه‌ای شد. در مجموع می‌توان نتیجه گرفت درمقابل تنوع و دگرگونی در انواع سرجامان زنانه اندرونی در عصر قاجار از یک‌سو و منسوجات کاربردی در تهیه آن‌ها از سوی دیگر؛ پوشش سر در بیرون، محدود و ثابت ماند.

کلیدواژگان: سرجامه اندرونی، سرجامه بیرونی، روان‌شناسی فرهنگی، عصر قاجار

مقدمه

همواره زنان، بر مبنای رویکرد روان‌شناسی فرهنگی در معرض مد و سلیقه زمانه خود بوده‌اند. همین امر بر هویت اجتماعی و روان‌شناختی آنان تأثیرگذار بوده است. پابندی زنان ایرانی به دین و مذهب در دوره‌های بعد از اسلام سبب شد آنان به پوشش و حفظ حجاب خود توجه نمایند. چنین شرایط فرهنگی نیز در عصر قاجار در بین زنان نمود داشته است. قاجاریان قریب به یکصد و سی سال بر ایران حکومت کردند در این بازه تاریخی طولانی، معمولاً تحولات پوشاک زنانه به‌ویژه تغییر تن پوش‌های ایشان در دوره ناصری مورد توجه قرار گرفته است. چنان‌که در این باره به صراحت قید شده «گرچه لباس بیرونی برای همه زنان ایرانی از جهت شکل و رنگ یکی است، لیکن نباید تصور کرد که لباس اندرونی نیز همین‌طور باشد» (Feuvert, 1990, Translated by Eghbal Ashtiani, 1983). درباره پوشش زنانه عصر قاجار، منابع متعددی به رشته تحریر در آمده که با بررسی کلیت پوشاک این عهد، چگونگی مصرف زنانه را صرفاً از جهت فراز و فرود تاریخی و روان‌شناسی فرهنگی مورد اشاره قرار داده است. از جمله آنها لباس زنان ایران از سده سیزدهم هجری تا امروز است (Zoka, 1957). هشت هزارسال تاریخ پوشاک اقوام ایرانی، مصداق دیگری است که در فصلی از خود به پوشاک عصر قاجار و خاصه صورت زنانه پرداخته و درباره پوشش بیرونی ایشان به جزییات نوشته شده است: «به‌واقع پوشش اصلی زنان قاجار در خارج از خانه چادر بود که در میان آن‌ها چادر سیاه یا بنفش ریشه‌دار پنبه‌ای که در یزد بافته می‌شد جزء انواع بادوام و مرغوب بود» (Gheibi, 2006). عوامل فرهنگی بر تغییر پوشش اندرونی و بیرونی زنان اثرگذار بوده است. با توجه به روان‌شناسی زنان که به زیبایی و مد در هر دوره زمانی علاقه مند هستند در عصر قاجار نیز پوشاک و مد مورد توجه زنان بوده است. البته پوشش بر اساس فرهنگ و روان‌شناسی زنان در عصر قاجار با سبک پوششی باوقار و وفادار به سنت‌های پیشین، نمونه تمام‌عیاری برای مضمون حیا و آراستگی بود. هم‌چنین لباس برای پوشاندن بخش‌هایی از بدن که در جزئیات زندگی خصوصی و خانوادگی باید حفظ شود و مقدس باقی بماند، نقش اساسی داشته است (Rugh, 1987). در سال‌های اخیر مکتوبات دیگری درباره انواع لباس عهد قاجار به چاپ رسیده‌اند که تمام اشکال پوششی این عهد را در شکل زنانه و مردانه به صورت توصیفی به مطالعه گرفته‌اند: کتاب پوشاک ایرانیان در عصر قاجار (چگونگی و چرایی)، همین‌طور کتاب پوشاک دوره قاجار و البته سیری بر مد و لباس دوره قاجار از مصادیق این مدعا هستند (Mounesi Sorkheh, 2017; Shahshani, 2017; Mobini & Asadi, 2017). از میان خیل پژوهش‌هایی که فراتر از نگاه کل‌نگر، صرفاً بر عصر پادشاهی خاص و بازه زمانی محدود تمرکز دارد می‌توان به مقاله «مطالعه تطبیقی مد لباس زنان دربار فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه قاجار» اشاره داشت (Jahani & Changiz, 2017). پژوهشگران دیگری نیز در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تطبیقی پوشاک بانوان قاجار قبل و بعد از سفر ناصرالدین‌شاه به فرنگ (مطالعه موردی: لباس سنتی و لباس تجدد بانوان)»، پوشش زنان قاجار در عهد ناصری را به بررسی گرفته‌اند (Abazari & Tayebi, 2017). واکاوی‌هایی که به رغم ارزشمندی از یک‌سو مبتنی بر نگاه کل‌نگر بوده یا درسوی مقابل، در پیچه‌ای محدود اتخاذ کرده‌اند. بنابراین یکی از دستاوردهای این مقاله، ژرف‌نگری در جزییات این نوع پوشش‌ها از منظر منسوجات کاربردی بود که با رجوع به منابع تاریخ‌نگاری یعنی سفرنامه‌ها به دست آمد و در قیاس با اسناد مصور هم‌سنجی شد؛ در حالی که در بیشتر مطالعات پیشین، این دقایق در سایه اهمیت فرم و شکل لباس مغفول مانده بود. از آن‌جا که فرهنگ ایرانی بر مبنای فرهنگ اسلامی است، زنان هنگام بیرون آمدن از منزل حجاب خود را رعایت می‌کردند، علت این بوده که زنان، تمام بدن را از چشم عابران بپوشانند و همه آنان از لحاظ ظاهر به یک شکل و صورت در آیند (Polak, 1982, Translated by Kikavus Jahandari, 1989). به طور کلی عوامل فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و روان‌شناسی، بر جریانات پوشش جامعه اثرگذار بوده است و فارغ از نگاه گسترده بر تمام اجزاء پوشاک زنانه با جزم‌اندیشی نسبت به دوره پادشاهی خاص، هدف پژوهش حاضر، بررسی سیر تطور سرجامه‌های اندرونی و بیرونی زنان بر اساس روان‌شناسی فرهنگی در عصر قاجار بود.

روش

طرح پژوهش، جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

روش پژوهش حاضر، کیفی به شیوه توصیفی - تحلیلی است. جامعه پژوهش کلیه متون روان‌شناسی فرهنگی و تاریخ‌نگاری مربوط به سرجامگان زنان عصر قاجار بود. نمونه پژوهش انواع سرجامه زنانه عصر قاجار که به صورت هدفمند مشتمل بر تاج، تاج کلاه، سربند، عرقچین، لچک و چارقد، چادر، چادر گل‌دار، روبنده و پیچه بود.

روش اجرا

جهت دستیافت به هدف پژوهش حاضر، با جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای، فیش‌برداری و بررسی تصاویر از میان منابع روان‌شناسی فرهنگی و تاریخ‌نگاری موجود، قریب به چهل سفرنامه مورد بررسی قرار گرفت و اسناد مصور مبتنی بر نمونه‌های ملموس منسوجات، عکس و نقاشی مطالعه شد.

یافته‌ها

در این قسمت، یافته‌های به‌دست آمده از پژوهش در خصوص سرجامگان زنانه قاجاری در دو فضای بیرونی، اندرونی و جزئیات آن از منظر تغییرات شکل، فرم، جنس، طرح و نقش منسوجات کاربردی با تحلیل روان‌شناسی فرهنگی زنان پرداخته شد:

سرجامه‌های اندرونی

تاج، تاج کلاه و نیم‌تاج

در دوران قاجار طبق فرهنگ زمانه و پوشش اسلامی موجود در جامعه حجاب عاملی برای عفاف و از سوی دیگر نشانه‌ای برای فرهنگ اسلامی بود. در اوایل عصر قاجار به‌ویژه در دوره آغا محمدخان و فتحعلی‌شاه، پوشش تاج، تاج کلاه و سربندهای زرین در میان زنان مرسوم بود (تصویر ۱). چنان‌که سیاستمدار فرانسوی مقارن با آغامحمدخان نوشته است: «پوشش تاج کلاه زنان را عصابه (سربند و دستار)، کرزن (نیم‌تاجی از دیبا)، اکالیل (سربندها و تاج‌ها) برحسب شأن و شوکت و ثروت متفاوت باشد» (Olivier, 1801, Translated by Mirza & Warahram, 1992). در ادامه و هم‌زمان با فرمانروایی فتحعلی‌شاه نیز نقل می‌شود: «زنان ایرانی سربند بلند و نوک‌تیزی که به فراخور حال با جواهر، مروارید، طلا و نقره تزیین شده، به سر می‌کنند» (Bontemps, 1809, Translated by Nezammafi, 1975). از این حیث مخارج حرمسرا از حد اعتدال متجاوز بود. لباس‌های قیمتی، فاخر، جواهرات گرانبها در حرمسرا صرف می‌شد که برای اروپاییان قابل تصور نبود (Olivier, 1801, Translated by Mirza & Warahram, 1992) به این دلیل و شاید به‌منظور کاهش هزینه‌ها، در ادامه حکومت قاجاریان و مقارن با فرمانروایی ناصرالدین‌شاه، تاج و تاج کلاه به تدریج از رونق افتاد و با انواع کم‌طمطراق هم‌چون نیم‌تاج و سربندهای قیمتی جایگزین شد. تا جایی که حتی گونه‌های پربها و سنگ‌کاری شده در همراهی با سرجامگان پارچه‌ای زنانه یعنی چارقد و لچک به کار رفت به عبارتی از اولویت نخست پوشش سر زنانه تنزل یافت و صرفاً به جلوه تزیینی آن بدل شد. چنان‌که به گواهی اسناد تصویری، تا پیش از سفرهای ناصرالدین‌شاه به اروپا، چارقد و لچک در قضای اندرونی، معمولاً با زنان میانسال و کهنسال جامعه نسبت داشت (تصویر ۲) اما به تدریج و هم‌گام با تحولات پوششی دیگر ایرانیان همه‌گیری پیدا کرد و به عنوان پوشش سر تمام زنان عمومیت یافت (Gheibi, 2006).

Figure 2. Qajar women of the era of Naser al-Din Shah with jeweled headbands and scarves. Farhad and Shirin Sani-ol-Molk. Golestan Palace Museum (Tehran)(Authors)

Figure 1. Qajar woman with jeweled headband and simple net pendant. Sadabad Cultural and Historical Complex (Tehran) (Falk, 1927, Translated by Baharlou, 2014)

سربند، عرقچین و شال آویز

زنان زیر چارقد، کلاه کوچکی به سر می‌گذاشتند که بدون استثنا همه این نوع کلاه‌ها گلدوزی، برودری دوزی شده و جنس آن‌ها از پارچه‌های ابریشمی رنگی ظریف و نظیر آن بود (Saltykov, 1873, Translated by Sabaa, 1975). گاه لبه کلاه‌ها با نوارهای طلایی پوشیده و به انواع سکه‌ها و مهره‌های رنگارنگ زینت می‌شد (تصاویر ۳ و ۴) (Will, 1886, Translated by Seyyedabdollah, 1984 Stark, 1934, Translated by Saaki, 1985; Will, 1886, Translated). گاهی نیز به عوض آن در زیر چارقد فقط دستمالی جهت استقرار چارقد می‌بستند (by Seyyedabdollah, 1984). با وجود حضور اندک پارچه در این نوع سر جامه زنانه می‌توان مدعی بود که این تکه از پوشش سر بانوان از منسوجات ابریشمی الوان تهیه شده و به برودری دوزی آراسته بود (تصاویر ۵ و ۶). گاهی از فراز این عرقچین‌ها، پارچه‌های راه‌راه (محرمات) (تصویر ۳) و البته تور ساده یا نقش‌دار (تصویر ۴) به پشت سر آویز می‌شد که در نمونه‌های تور، معمولاً رنگ سفید مقبول می‌نمود و درباره آویزهای محرمات، نقش گیاهی بروز ویژه‌ای داشت اما اصلی‌تر جزء یعنی سربند یا عرقچین، به‌واقع پارچه ساده‌ای بود که به هنرهای دستی آراسته می‌شد و زینت‌بخش سر زنان می‌گردید (Gheibi, 2006).

Figure 6. Qajar silk and embroidered headscarf. British Museum (London) (URL2)

Figure 5. Iragchin silk and Golabtown-embroidered Qajar. Metropolitan Museum of Art (New York) (URL1)

Figure 4. Qajar woman with jeweled necklace and patterned net pendant. Golestan Palace Museum (Tehran) (Authors)

Figure 3. A Qajar woman with a jeweled necklace and a mohraam atcloth pendant. Sadabad Cultural and Historical Complex (Falk, 1927, Translated by Baharlou, 2014)

چارقد و لچک

در هر عصری، هر نوعی از پوشاک در خود حامل پیام روان‌شناسی فرهنگی و اخلاقی است که مبین ویژگی‌ها و نوع رفتار و فرهنگ فردی و اجتماعی پوشنده آن است (Abazari & Tayebi, 2017). در دوره قاجار نیز همین نکته در پوشش زنان و چارقد و لچک و ... ایشان نمایان می‌باشد و رنگ‌های استفاده شده و نوع آن هم طبقه اقتصادی را مشخص کرده و هم فضای روان‌شناختی و فرهنگی حاکم در آن زمان را نشان می‌دهد. از دوره ناصرالدین‌شاه، چارقد، جایگزین کلاهک و توری شد و به اصلی‌ترین پوشش سر خانم‌های اندرونی بدل گشت بدین ترتیب که یک پارچه نازک به شکل مربع را تا زده و به یک مثلث تبدیل می‌کردند و سپس آن را به گونه‌ای روی سر قرار می‌دادند که زاویه قائمه آن در پشت سر قرار می‌گرفت و دو زاویه حاده را در طرفین زیر چانه سنجاق می‌کردند (Gheibi, 2006). چارقد و لچک در واقع به یک تعبیر کاربرد داشت: لچک بر صورت مثلثی شکل نهایی چارقد گواهی می‌داد؛ هرچند برخی ابعاد لچک را نسبت چارقد کوچک‌تر دانسته‌اند. به هر روی با گذر از سال‌های اولیه قاجار، تاج و تاج‌کلاه به آرامی رنگ باخت و لچک و چارقد جانشین آن شد. بدین قیاس زنان در دوره ناصری سر خود را با یک روسری رنگی به نام چارقد می‌پوشاندند (Mac Gregor, 1879, Translated by Mehdizade, 1987)، یعنی چارقد، خواه در بیرون یا در داخل خانه بر سر زنان قرار می‌گرفت. چارقد زنان مرفه از جنس پارچه‌ای نازک و پشت‌نمای سفارشی سفید یا پارچه‌ای نازک با طرح‌های مربع‌شکل (خشتی) از ابریشم رنگی بود که با نخ طلایی یا نقره‌ای برودری دوزی می‌شد. اغلب آهاردار و به گونه‌ای بود که به خوبی روی سر قرار می‌گرفت (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004). چارقد‌های قالبی موسوم به آفتابگردانی بود اما چارقد‌های معمول از پارچه‌ای مربع‌شکل بود که از انواع پارچه هم‌چون تور، حریر گلدار و ساده و ململ تهیه و تا می‌شد تا شکل مثلثی (لچک) پیدا می‌کرد و دستک‌های آن آویخته می‌ماند. زنان مسن و معمولی از گوشه‌های آن به جای کیسه پول و خرده‌ریز دم دستی و دستمال استفاده می‌کردند (Shahri, 2004). درباره جنس این پارچه چهارگوش برخی نوشته‌اند که از ابریشم یا پنبه بود و البته گاه نوع پارچه آن به شال، خاصه شال کشمیری و البته تور تغییر پیدا می‌کرد و در برخی موارد برودری دوزی می‌شد (Will, 1886, Translated by Seyyedabdollah, 1984). در جزییات بیشتر آن که در بسیاری موارد موجود از میانه عصر قاجار و مابعد آن، چارقد از پارچه سفید ضخیم بود (Dieulafoy, 1887, Translated by Farahvashi, 1953). چنان‌که

بانوی جهانگرد عصر ناصری نقل می‌کند: «شاهزاده عصمت‌الدوله، آن روز لباسی بسیار مجلل به تن کرده بود. اما چلوار کلفت سفید که بر سرش بسته بود، وصله ناجوری دیده می‌شد». در انواع مرغوب، این پارچه سفید به ململ تغییر جنسیت می‌داد (Serena, 1981, Translated by Seyyedi, 1983). که درباره زیبایی آن به صراحت قید می‌کنند: «اغلب مدعوین، سرپوشی از دیبای بنارسی داشتند که حاشیه آن، ریشه‌های ابریشمی آویخته بود. پارچه‌های ابریشمی که به دور گلو پیچیده بودند فشاری بر آن‌ها وارد نیاورده و آن‌ها را بدتر کیب ننموده بود» (Dieulafoy, 1887, Translated by Farahvashi, 1953). نوعی چارقد ظریف و زیبا که حتی به عنوان شیء گرانبها حکم هدیه و خلعت به خود می‌گرفت: «در مهمانی، شاهزاده با بزرگ من، روسری سفیدی - که آن را به من اهدا کرد تا با خود به فرنگستان بیاورم - موهای سرم را به سبک ایرانی‌ها پوشانید...» (Serena, 1981, Translated by Seyyedi, 1983). این نوع سرجامه هم‌چنین از پارچه زری (Wills, 1883, Translated by Qaragouzlou, 2009) یا شال (Polak, 1865, Translated by Jahandari, 1989) و به ویژه شال کشمیری تهیه می‌شد (Drouville, 1918, Translated by Etemad Moghadam, 1988). البته در برخی موارد هم از مخمل آراسته به اشرفی و منجوق بود (Bishop, 1891, Translated by Amiri, 1996). درمقابل، چارقد زنان روستایی قرار می‌گرفت که از چیت ساده یا گلدار دوخته می‌شد (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004). چنان‌که دیگر بانوی جهانگرد انگلیسی عصر ناصری می‌نویسد: «دختران بختیاری بالغ و زن‌ها با نوعی روسری (مینا) گلدار کتانی، سر خود را می‌پوشانند» (Bishop, 1891, Translated by Amiri, 1996). هم‌چنین رسم بر این بود که شال بی‌بی‌ها و زنان مسن، ریشه یا شرابه‌هایی از طلا یا مروارید داشته باشد. گاه روسری زنان مسن‌تر از ابریشمی بود که تاروپود آن از رنگ‌های گوناگون تشکیل شده و به «سایه‌کوه» شهرت داشت. درمقابل دختران جوان روسری‌هایی به رنگ‌های روشن سبز، سرخ یا لاک‌ی به سر می‌کردند (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004).

درباره طرح و نقش انواع چارقد آن‌که براساس اسناد تصویری به‌جای مانده از آن عصر، گاه این پوشش با طرح ترنج‌دار تعریف می‌شد. از سویی عمده پارچه‌های کاربردی در پوشش چارقد در قالب انواع طرح‌های واگیره‌ای (تکرارشونده) بود. پارچه‌های ساده سفید، مشکی و رنگی نیز با حاشیه‌دوزی و فارغ از آن به کار می‌آمد و البته منسوجات محرمات نیز در صورت وسیعی در این مصرف مورد بهره‌گیری قرار می‌گرفت و مسلم آن‌که نقش پارچه‌های مذکور آراسته به انواع صور گیاهی بود. گمانه‌زنی‌های فوق براساس نمونه‌هایی است که با عنوان قطعات روسری و لچک در موزه‌ها ماندگار شده‌اند اما بر اساس مواریت تصویری مبتنی بر عکس به عنوان سند قطعی نیز می‌توان اطمینان خاطر داد که افزون بر پارچه‌های لچک و ترنج، منسوجات ساده (بدون طرح و نقش) (تصویر ۷)، محرمات (تصویر ۸)، واگیره‌ای (تصویر ۹)، و همین‌طور افشان (تصویر ۱۰) استفاده گسترده‌ای داشته‌اند. در این میان براساس کمیت تصاویر به‌جای مانده به نظر می‌رسد با میل تاریخ به جلو و نزدیک شدن به دوره معاصر رغبت به پارچه‌های ساده و بی‌طرح و نقش به تدریج افزایش یافت. به‌واقع با سفرهای ناصرالدین‌شاه به اروپا و بسیاری دیگر از تغییرات که به دنبال آن در عرصه پوشاک زنان ایران رخ نمود، استفاده از چارقد نه تنها هم‌چنان پابرجا باقی ماند که به صورت ویژه‌ای رو به همه‌گیری نهاد اما در مرور ایام و در سیر حکومتی پادشاهان متأخر قاجار، انواع چارقد و لچک طرح‌دار از رونق افتاد و نمونه‌های ساده مد روز شد (D'Allemagne, 1911, Translated by Samiei, 1999).

Figure 10. Qajar girl with patterned charqad. Golestan Palace Museum (Tehran) (Authors)

Figure 9. A Qajar woman with a Vagire patterned charqad. Golestan Palace Museum (Tehran) (Authors)

Figure 8. A Qajar woman with a patterned charqad. Golestan Palace Museum (Tehran) (Authors)

Figure 7. Qajar woman with white charqad. Golestan Palace Museum (Tehran) (Authors)

چادر گل دار

در مجموع در حیطة سنت، نمی‌توان لباس را، فردی در نظر گرفت. البته در طول زمان و بنا به شرایط حکومتی و سیاسی و یا مذهبی امکان تغییر در آن وجود دارد. در دوره قاجار، فضای جامعه برای زندگی مردم، کاملاً سنتی بود (Abazari & Tayebi, 2017) و چادر از الزامات پوشش زنان به‌شمار می‌رفت و نمادی از اسلام و سنت‌های مذهبی- ایرانی بود. چادر نماز، چادر خانگی غیر سیاه و خوش‌رنگ بود (Shahri, 1991) که زنان به وقت لزوم در منزل به‌سر می‌کردند (Bishop, 1891, Translated by Amiri, 1996) و برخی آن‌ها را به اسم چادر شب می‌شناختند (Serena, 1981, Translated by Seyyedi, 1983) و در هر صورت، مکمل لباس زن در فضای اندرونی بود (تصویر ۱۱)، زنان، چادرهای زیبایی از ابریشم که رنگ روشن داشتند و هنگام حضور اروپاییان آن‌ها را سر انداخته یا دور کمر می‌پیچیدند (تصویر ۱۲)، (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004). در این شرایط، پوشش هریک از زن‌ها عبارت از یک پارچه ابریشمی بود که آن را چادر نماز می‌نامیدند (Wills, 1883, Translated by Qaragouzlou, 2009) یعنی در صورت توانمندی اقتصادی به‌عنوان بیرونی جزء پوشش اندرونی از بهترین انواع منسوجات تهیه می‌شد: «همسر جوان میرپنج، چادر ابریشمی صورتی رنگ بافت کارخانجات استانبول به تن داشت» (Bishop, 1891, Translated by Amiri, 1996). به‌واقع زنی که می‌خواست در اندرون حرکت کند چادر نماز سر می‌کرد و دم در کفش خود را می‌پوشید اما اگر قصد می‌کرد که بیرون برود، صورت دیگری داشت براین اساس پزشک مخصوص ناصرالدین‌شاه در یکی از تجربیات خود که به‌عنوان بی‌خبر به اندرونی ورود می‌کند، چنین می‌نویسد: «در قصر وقتی که به حیاط وارد می‌شوم می‌بینم عده زیادی از زنانی که خود را در چادر سفیدی پیچیده‌اند به گوشه‌ای متواری می‌شوند» (Feuvri-er, 1990, Translated by Eghbal Ashtiani, 1983). بر این مقیاس، رسم این بود که زنان روی لباس خانه، چادر نماز پنبه‌ای و در کوچه، چادری خاص بیرون به سر می‌کردند. بیشتر چادر نمازها، طرح‌هایی با گل و بوته‌های کوچک داشت. برخی چادرها، شطرنجی و چهارخانه بود بعضی از آن‌ها بافت پیچیده داشت و شبیه پارچه‌های پیچیده اسکاتلندی می‌نمود و به رنگ‌های سرخ و سیاه، سفید و زرد، سبز و آبی جلوه می‌کرد (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004). در وقت حضور میهمان نیز به فراخور دارایی فرد، جنسیت این چادر به ابریشم تغییر می‌کرد. چنان‌که نقل می‌شود: «صدای به هم ساییدن لباس‌های حریر چند زن به گوش رسید. خود آن‌ها هم پس از چند دقیقه داخل اتاق شدند. پوشش هریک از این زن‌ها عبارت از یک پارچه ابریشمی بود که آن را چادر نماز می‌نامند» (Wills, 1883, Translated by Qaragouzlou, 2009). استفاده از چادر نماز در شهرهای کوچک و روستاها نیز مرسوم

بود. چنان‌که جهانگرد عصر فتحعلی‌شاه می‌نویسد: «هنگام رسیدن به آباده، زنان بر سر باروهای دژ پدیدار شدند و چادرهای سفیدشان آن‌ها را برجسته نشان می‌داد» (Morier, 1818, Translated by Serri, 2011). به این ترتیب زنان روستا نیز درون خانه، چادر نمازی به رنگ‌های شاد از چیت موصلی بر سر می‌کردند. دست‌کم تا زمانی که پارچه آن نو بود، خوش‌نما می‌نمود اما شیوه شست‌وشو و خشک کردن آن در آفتاب و استفاده مستمر از آن‌ها به سرعت سبب رنگ‌پریدگی چادر می‌شد و پارچه به رنگ طبیعی درمی‌آمد (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004). با این وجود، حتی در چنین فضایی استفاده از چادر نماز ابریشمی برای متمولین و به وقت میهمانی رونق داشت: «در میان عشایر بختیاری، دوشیزگان لباس نو تمیز به سبک بختیاری به تن کرده و چادرهای سفید ابریشمی به سر داشتند» (Bishop, 1891, Translated by Amiri, 1996). درباره چادر و متعلقات آن نیز هم‌چون دیگر اجزاء پوشش باورهای آیینی خاصی هم مرسوم بود و براساس آن زنان به جز چادر سیاه و چادر نماز، نباید پوشش دیگری را از دیگری به عاریه می‌گرفت (Shahri, 2004). به این ترتیب براساس اسناد مکتوب و مصور این‌طور به نظر می‌رسد که پارچه‌های ابریشمی و پنبه‌ای با بستر سفید رنگ و طرح واگیره‌ای و البته نقش‌پردازی گیاهی و همین‌طور انواع محرمات و خستی به صور منقوش یا فارغ از آن یعنی به شکل راه‌راه و چهارخانه بر سر زن ایرانی می‌نشست و او را در فضای اندرونی محفوظ می‌داشت (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004).

Figure 12. Qajar women with a checkered chador (with the chadorshab design) tied around the waist. Brooklyn Museum of Art (New York) (URL3)

Figure 11. Qajar women in the inner courtyard with a flowered tent. Golestan Palace Museum (Tehran) (Authors).

سرجامه‌های بیرونی

روبنده

از جمله پوشش‌های زنان که نماد حجاب کامل در دوره قاجار بوده و قسمتی از سنت‌های مبتنی بر مذهب و فرهنگ آن دوره را نشان می‌داد روبند/روبنده بود. روبند از جنس پارچه کتانی ظریف، قمیص یا چیت تهیه می‌شد که از بالای پیشانی تا زانو می‌رسید. قسمت چشم‌های آن دارای شبکه‌دوزی بود که با رشته‌های نخ به صورت تور درمی‌آمد. روبند به وسیله یک سگک یا قزن قفلی، پشت سر محکم می‌شد (تصویر ۱۳). در اواخر دوره قاجار، نقابی مربع‌شکل از موی یا یال و دم اسب به رنگ سیاه، موسوم به پیچه جانشین روبند شد که آخرین مد لباس بیرون از خانه به شمار می‌آمد درحقیقت چون بیشتر لباس‌های ایرانی مناسب آب و هوای گرم و پر غبار تهیه می‌شد؛ در اواخر قاجار، زنان به جای روبنده از پیچه استفاده می‌کردند. پیچه از جنس موی دم اسب سیاه بوده، خنک‌تر و بر چهره انداختن آن راحت‌تر بود (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004). اما پیش‌تر به عنوان پوشش صورت از

روبنده‌های سفید استفاده می‌کردند (Anet, 1924, Translated by Poroushani, 1989; Forbes Leith, 1927, Translat-ed by Aboutorabian, 1987). در واقع درباره طولانی از تاریخ حکومت قاجاریان و پیش از رواج پیچه، چهره و بخشی از جلوی بدن زنان با کتان سفیدی به پهنای شصت تا هفتاد سانتی‌متر پوشیده می‌شد که آن را روبنده می‌نامیدند. روبنده در جلوی چشم به عرض تقریباً ۱۷ و طول ۹ سانتی‌متر توری داشت (D'Allemagne, 1911, Translated by Samiei, 1999) و هم‌چون چادر سفید بلندی بود که به جای چشم‌ها، چندین سوراخ کوچک به منظور دیدن در آن تعبیه شده بود (تصاویر ۱۴ و ۱۵) (Sparroy, 1991, Translated by Shahloueipour, 2004; Tancoigne, 1819). این روپوش از پارچه پنبه‌ای سفید دوخته می‌شد (Anet, 1907, Translated by Saiedi Trans, 1999). در میان روستاییان و طبقات پایین دست جامعه کمتر استفاده داشت (Malcom, 1815, Translated by Heyrat, 1983) زیرا زنان تهیدست‌تر رو نمی‌گرفتند (Morier, 1818). به‌واقع روبنده‌دووزی نوع دیگری از برودری‌دووزی بود که در وهله نخست برای ایجاد شبکه در روبنده‌های سفید و بلند زنان شهری به کار می‌رفت اما این هنر را در انواع گوناگون مواد به کار می‌گرفتند. به‌ویژه برای تزئین رومیزی‌های سفید، دستمال سفره‌های کتانی و نظایر آن‌ها مناسب می‌نمود. روبنده‌دووزی کار بسیار ظریفی بود و باید با دقت تمام انجام می‌شد. در این کار نخ‌های زیادی کشیده می‌شد و زنان ترجیح می‌داد با ابریشم کار کنند تا کتان. حتی بعضی تمایل به این کار ظریف نداشتند زیرا احتمال می‌دادند که دید آن‌ها بر اثر فشار کار از بین برود (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004).

Figure 15. Qajar veil. Victoria and Albert Museum (London) (URL4)

Figure 14. Qajar veil. Victoria and Albert Museum (London) (URL4)

Figure 13. Qajar woman with veil and headscarf. Brooklyn Museum of Art (New York) (URL3)

چادر

پوشاک بیرونی بانوان عصر قاجار به صورت سنتی به این صورت بود که آن‌ها کل بدن خود را در چادرهایی تیره رنگ می‌پوشاندند (Abazari & Tayebi, 2017) و البته این پوشش در دربار قاجار تا قبل از سفر ناصرالدین شاه به خارج کشور بود و اثرات فرهنگ اسلامی را در ایران نشان می‌داد. سبک ظاهر و لباس کوچه و بازار زنان شهری، متحدالشکل اما کیفیت آن تا حد بسیاری متفاوت بود (تصویر ۱۶). زنان تهیدست، چادر مشکی ساتن خود را آن قدر به سر می‌کردند که پس از مدتی هیچ شباهتی به چادری که اول دوخته بودند، نداشت و در اثر کهنگی، بی‌رنگ یا سبز شده بود. در مقابل زنان طبقه فرادست چادرهایی از ساتن مشکی یا ابریشم گران قیمت به سر می‌کردند.

حاشیه‌باریک رنگی را همیشه باقی می‌گذاشتند که خود نوعی تزیین و نشانه‌ی تشخیص چادرها از یک‌دیگر به خصوص زمان تا شدن، به شمار می‌رفت (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004). به‌واقع زنان در بیرون از خانه چادر به سر می‌کردند که تا روی پایشان می‌افتاد (Jaubert, 1821, Translated by Etemad Moghadam, 1968). جنس چادر می‌توانست از ارزان‌ترین انواع پنبه‌ای یا گران‌قیمت‌ترین پارچه‌های ابریشم‌بافت و ساتن باشد (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004) و البته که نوع مرغوب چادر معمولاً از جنس ابریشم و رنگ آن، سیاه یا آبی تیره بود (Sparroy, 1991, Translated by Shahlouei pour, 2004). هرچند برخی نوشته‌اند: تا نیمه‌های حکومت قاجار استفاده از چادر سفید نیز در بیرون خانه رواج داشت و در میانه سده سیزدهم رنگ چادر به سمت تیره و سیاه‌گرایی پیدا کرد (Matin, 2004) اما حداقل از آن زمان به بعد، چادر زنان، سیاه بود و از پارچه‌های عبایی (پشمین دست‌بافت که مردان از آن عبا می‌دوختند)، دویت (پنبه‌ای ماشین‌بافت)، تافته (ابریشم کم‌بها)، اطلس (ابریشم ارزان‌قیمت با تلالو زیاد)، کربدوشین (خارجی اعلا) تهیه می‌شد (Shahri, 1999). به این ترتیب همه‌ی زنان و دختران محترم شهری اعم از دارا و ندار، چادر سیاه یا آبی سیر بر سر می‌کردند که کاملاً آن‌ها را می‌پوشاند (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004). همان‌طور که سیاستمدار انگلیسی عصر فتحعلی‌شاه می‌نویسد: «زنان ایرانی هنگام خروج از منزل، خود را با طاقه بسیار بزرگی از پارچه می‌پوشاند که چادر نام دارد» (Drouville, 1918, Translated by Etemad Moghadam, 1988). این نوع پوشش خاص همه‌ی زنان شهری بود و از قضا در میان طبقات بالادست جامعه با شدت بیشتری دنبال می‌شد. چنان‌که درباره‌ی زنان دربار نقل می‌شود: «تمام نسوان محترمه که در حرم‌خانه جلالیت توقف دارند هرگز بدون چادر و حفاظ از عمارت سلطنتی بیرون نمی‌روند» (Wills, 1883, Translated by Qaragouzlou, 2009). یا در جایی دیگر آمده است: «زنان کجاوه‌نشین را پیاده کرده بودند و ایشان با حجاب‌های سورمه‌ای و روبنده‌های سفید مشغول ادای فریضة نماز بودند» (Fraser, 1938, Translated by Amiri, 1985). این نوع پوشش تا آن اندازه در بین زنان شهری پویایی داشت که به قیود مختلف، مورد تذکر جهانگردان خارجی قرار گرفت. به‌ویژه جنسیت مردانه که امکان حضور در اندرونی را از دست می‌داد و صرفاً زنان ایرانی را در فضای بیرونی ملاقات می‌کرد، چنان‌که فرستاده‌ی دولت ژاپن در عهد ناصری تعبیر متفاوتی در این باره به کار می‌بندد و در گزارش سفر خود می‌نویسد: «زن‌ها چادر به سر می‌کردند که از سر تا پایشان را می‌پوشاند و فقط چشم‌ها از پشت روبند توری که از زیر چادر به صورت انداخته بودند، پنجره‌ای به بیرون داشت (Masaharu, Translated by Rajabzade, 2011). برخی دیگر نیز نتیجه‌ی ملاحظه‌ی خود را به این صورت یادآور می‌شوند: در کاخ سلطنتی در شیراز، قسمت سمت چپ حیاط را با کشیدن پرده‌ای جهت استقرار زنان مجزا کرده بودند. صف جلوی زنان مخصوص خاتون‌های حرم ظل‌السلطان بود که آن‌ها هم مثل دیگر زنان با حجاب کامل بودند (Will, 1886, Translated by Seyyedabdollah, 1984). ایشان در وقت تماشای تعزیه مانند عثمانی‌ها روی زمین می‌نشیند که به تمام به رنگ سیاه دیده می‌شود و سفیدی هیكل آن‌ها فقط همان نقاب سفیدی است که روی چادر خود بر سر بسته‌اند (Wishard, 1908, Translated by Pirnia, 2020). همگی دارای چادر و پیچه و شناختن آن‌ها غیرممکن بود (Brugsch, 1964, Translated by Jalilvand, 1995). چادر آن‌ها از یک قطعه پارچه سیاه‌رنگ و بلند و گشاد ساخته شده که از سر تا نزدیکی قوزک پا را می‌پوشاند و چون دارای هیچ‌گونه دکمه و بندی نیست دائماً برای نگهداری آن دولبه چادر را در زیر چانه خود یا یک دست محکم می‌گرفتند. انعکاس نور خورشید روی چادرهای لطیف ابریشمی منظره بسیار زیبا ایجاد می‌کرد (Hedouin, 1945, Translated by Mohazab, 1927). در کلیت درباره‌ی پوشش زنان شهری این عهد آن‌که حتی تا سال‌های آخر فرمانروایی قاجاریان و اوایل حکومت پهلوی به یک روال باقی می‌ماند: «لباس بیرون از خانه زنان ایرانی از لحاظ ظاهر و سادگی چندان قابل مقایسه با لباس‌های زیر آنان نیست و شامل چادر آبی و یک تکه و پارچه دیگری به نام روبنده است» (Stark, 1934, Translated by Saaki, 1985).

البته پوشش بیرونی زنان در طبقات پایین جامعه متفاوت بود. در روستاها همین‌طور در میان اقلیت‌های دینی یا سالمندان صورت پوشانیده نمی‌شد. به عنوان نمونه زن‌های بختیاری نقاب به صورت نمی‌زدند. لیکن زن‌های خوانین بزرگ که زمانی در پایتخت بودند همان راه و روش زنان شهری را به کار می‌بردند و نقاب

به صورت می‌زدند (Bishop, 1891, Translated by Amiri, 1996). با این وجود معمولاً در پوشاندن بدن به شیوه زنان مسلمان جامعه شهری تأسی می‌شد: چنان‌که در میان بختیاری‌ها چادر زنان به رنگ کبود تیره بود (Curzon, 1892, Translated by Mazandarani, 1983). به‌واقع زنان روستایی هیچ‌گاه مانند زنان شهری صورت خود را از دیگران پنهان نمی‌کردند اما مانند ایشان چادری داشتند که به رنگ سیاه بود و تمام بدن آن‌ها را دربر می‌گرفت (Forbes Leith, 1927, Translated by Aboutorabian, 1987). زندگی زنان در روستاها نسبت به شهرها، آزادتر بود. بیرون خانه فقط چادر به سر می‌کردند که جنس آن کرباس نسبتاً نرمی بود که در روستا و احتمالاً توسط بافنده محلی تهیه می‌شد. زنان روستا، روبند نمی‌زدند اما به وقت نیاز صورت خود را با چادر کاملاً می‌پوشاندند (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004). چنان‌که نمایش صورت، نشانه بی‌شرمی و عجیب به حساب می‌آمد (MacKenzie, 1880, Translated by Nezam Mafi Ettehadie, 1980). به همین دلیل حتی زنان مسیحی، ارمنی و یهود که روبند به چهره نمی‌زدند چادر سیاهی را به سر داشتند که زنان شهرنشین مسلمان را در بیرون از خانه به سر می‌کردند و صورت خود را کاملاً با آن می‌پوشاندند (Aubin, 1908, Translated by Saeedi, 1983). با این نگاه، زن‌های ایرانی در خارج از منزل از آزادی بسیار برخوردار بودند و دچار قید و بند نمی‌شدند. آن‌ها با پوشاندن تمام بدن و صورت خود حتی به نزدیک‌ترین آشنایان خویش نیز بیگانه می‌نمودند و به این ترتیب از هر جماعتی که بودند اختیار داشتند در موقع لزوم دست به هر کاری بزنند (Sheil, 1856, Translated by Aboutorabian, 1983). بدین طریق، به استثنای زنان درباری که محدودیت بیشتری برای ایشان وجود داشت؛ همه زنان می‌توانستند آزادانه رفت‌وآمد کنند. در چنین شرایطی، مهم‌ترین راه‌هایی که شناختن زن را امکان‌پذیر می‌ساخت شیوه راه رفتن، قد و بالا و زیور و زینتی بود که روبند او به پشت سر متصل می‌نمود (Rice, 1923, Translated by Azad, 2004). از سویی ممکن بود بر اساس لطافت پارچه چادر یا روبند و ارزش کفش‌ها موقعیت اجتماعی زن‌ها را حدس زد (Drouville, 1918, Translated by Etemad Moghadam, 1988).

Figure 16. Qajar women with veils and veils. Brooklyn Museum of Art (London) (URL3)

بحث و نتیجه‌گیری

از جمله ادوار تاریخی که زنان جامعه ایران نوع خاصی از پوشش را تجربه می‌کردند دوره قاجار بود. از عصر باستان تا دوران قاجار، زنان همیشه دارای نقش و جایگاه خاصی در نشان دادن نمادهای مذهبی و فرهنگی و روان‌شناختی بوده‌اند. از این رو در دوران قاجار نیز البسه ایشان به دلیل نشان دادن نمادهای مختلف طبقه اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی اهمیت دارد. در این دوره زنان همواره حجاب داشته

و با چادرهایی که به همراه روبند استفاده می‌شد در اجتماع حاضر می‌شدند. در طول تاریخ طولانی حکمرانی قاجاریان و تا پیش از استفاده از کلاه در میان زنان فرادست جامعه و طبقات بالای اقتصادی، انواع سرجامه زنانه در فضای اندرونی مشتمل بر تاج، تاج کلاه، نیم‌تاج، سربند، عرقچین، چارقد، لچک و چادر گل‌دار بود. هرچند در اوایل سال‌های فرمانروایی سلسله قاجار یعنی دوران حکمرانی آغامحمدخان و فتحعلی‌شاه، زنان دربار از تاج و تاج کلاه بهره می‌بردند اما در سال‌های میانی فرمانروایی ناصرالدین‌شاه، چارقد و لچک در بین تمام زنان عمومیت یافت و تا به سال‌های انتهایی امارت این دودمان، پایایی و پویایی خود را حفظ کرد. یعنی برخلاف آن که در بحث تن‌جامه، با سفرهای ناصرالدین‌شاه به اروپا، برهنگی مطرح شد، اما در وصف سرجامه اوضاع برخلاف آن رو به پوشیده‌واری بیشتر گذاشت. انواع روسری زنان با جنس‌های مختلف هم‌چون پنبه، کتان، ابریشم و حتی پشم شناخته می‌شد و شیوه‌های مختلف بافت هم‌چون زربفت، مخمل و شال در آن دخیل بود و با برودری دوزی تکمیل می‌یافت. هرچند در سال‌های پایانی حکومت ناصرالدین‌شاه، چارقد‌های زنانه رو به سادگی بیشتر گذاشت و به عوض پارچه‌های نقش‌دار و محرمات، منسوجات ساده و بی‌طرح و نقش مقبولیت یافت و تا انتهای حکومت قاجار برتری خود را حفظ کرد. چادر گل‌دار نیز در فضاهای اندرونی، به‌ویژه به وقت حضور میهمان کاربرد داشت که در انواع بهتر، ابریشمی می‌نمود و در نمونه‌های معمول، پنبه‌ای بود و معمولاً به نقوش گیاهی یا طرح‌های هندسی هم‌چون چهارخانه و راه‌راه (محرمات) آراسته می‌شد. در مقابل تنوعی که درباره سرجامگان اندرونی عصر قاجار مطرح است، سرجامه بیرونی در تمام این ادوار مبتنی بر چادر و روبنده بود. البته در گذر زمان، روبنده نیز جای خود را به پیچه سپرد که از موی یال اسب تهیه می‌شد اما می‌توان غلبه را با چادر و روبنده در نظر گرفت که معمولاً اولی با رنگ‌های تیره هم‌چون سورمه‌ای، بنفش و مشکی و دومی به رنگ سفید تهیه می‌شد. در مجموع می‌توان نتیجه‌گرفت در مقابل تنوع و دیگرگونی در انواع سرجامگان زنانه اندرونی در عصر قاجار از یک‌سو و منسوجات کاربردی در تهیه آن‌ها از سوی دیگر؛ پوشش سر در بیرون، محدود و تقریباً ثابت بود.

سهام نویسندگان: دکتر آمنه مافی تبار: طراحی کلی مقاله، ایده پردازی و ویرایش و نویسنده مسئول. دکتر سید عبدالمجید شریف زاده: طراحی چارچوب کلی، تحلیل مطالب و ویرایش مقاله. همه نویسندگان نسخه نهایی را بررسی و تأیید کردند.

سپاسگزاری: نویسندگان مراتب تشکر خود را از همه کسانی که در انجام این مقاله نقش داشته اند اعلام می‌دارند.

تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌دارند که این مقاله هیچ گونه تعارض منافی ندارد.

منابع مالی: این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان: تحلیل و طبقه‌بندی طرح‌ها و اجزاء پارچه بافی دوران قاجاریه (۱۳۰۲-۱۱۷۵) که توسط نویسنده اول انجام شده است. این طرح در حال اجراء با حمایت و سرپرستی مؤسسه پژوهشی میراث فرهنگی و سازمان گردشگری و با هدف پیوند دانشگاه هنر با جامعه و صنعت می‌باشد.

References

- Abazari, M., & Tayebi, H. (2017). A comparative study of Qajar women's clothing before and after Nasser-Din Shah's trip to Europe (case study: women's traditional and modern clothing). *Scientific Journal of Research of Art*, 7(13), 15-30. [Persian] URL: <http://ph.aui.ac.ir/article-1-346-fa.html>
- Anet, C. (1907). *Les Roses D'ispahan: La Perse en Automobile à Travers la Russie et le Caucase*. Translated by Fazlollah Jelveh. (1991). Tehran: Rvayat. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/11527247/>

- Anet, C. (1924). *Feuilles persanes* (p. 13). Translated by Iraj Poroushani. (1989). Tehran: Moeen. [Persian] URL: <http://ensani.ir/fa/article/197177/>
- Aubin, E. (1908). *La Perse d'aujourd'hui- Iran, Mésopotamie*. Translated by Aliasghar Saeedi. (1983). Tehran: Zavarpublishment. [Persian] URL: <https://www.goodreads.com/book/show/18653172>
- Bishop, I. B. (1891). *Jurneys in persia and Kurdistan*. Translated by Mehrab Amiri. (1996). Tehran: Sepand. [Persian] URL: <https://babadi.ir/?p=1003>
- Bontemps, Ch. A. (1809). *Voyage en Turqiu et en Perse 1807*. Translated by Mansoure Nezamafi. (1975). Ettehadie. Tehran: Sepehr. [Persian] URL: https://persianbook.org/books.php?Module=SMMPBBooks&SMMOp=BookDB&SMM_CMD=&BookId=69524&
- Brugsch, H. K. (1964). *Im Lande Der Sonne*. Translated by Majid Jalilvand. (1995). Tehran: Nashre Markaz. [Persian] URL: <http://dl.bookiha.com/tarikh/dar%20sarzamine%20aftab>
- Curzon, G. N. (1892). *Persia and persian question*. Translated by Vahid Mazandarani. (1983). Tehran: Elmi Farhangi. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1606241/>
- D'Allemagne, H. R. (1911). *From Khorassan to the land of the Backhtiaris: three months of travel in Persia* (pp. 415-417). Translated by Gholamreza Samiei. (1999). Tehran: Tavous. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1165901/2/>
- Dieulafoy, J. (1887). *La Perse, la Chaldee et la Susiane: Relation de Voyage*. Translated by Homayoun Farahvashi. (1953). Tehran: Khayyam. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1161150/>
- Drouville, G. (1918). *Travel in Persia during the years 1812 and 1813*. Translated by Manouchehr Etemad Moghadam. (1988). 3rd Ed. Tehran: Shabaviz. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/123868/>
- Falk, S. J. (1972). *Qajar paintings: Persian oil paintings of the 18th & 19th centuries*. Translated by Alireza Baharlou. (2014). Tehran: Peykare. [Persian]. URL: <https://shahreketabonline.com/Products/Details/119703/>
- Feuvrier, J. (1900). *Three years at the Persian court*. Translated by Eghbal Ashtiani. (1983). 2nd Ed. Tehran: Donyaye Ketab. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1734002/>
- Forbes Leith, F. (1927). *Chechmate: Fighting Tradition in Central Parsia*. Translated by Hoseyn Aboutorabian. (1987). Tehran: Ettelaat. [Persian] URL: <https://esam.ir/item/24145476/>
- Fraser, J. B. (1938). *A winter's Journey (Tatar) from constantinople to Tehran*. Translated by Manouchehr Amiri. (1985). Tehran: Toos Book. [Persian] URL: <https://ketabnak.com/book/77973/>
- Gheibi, M. (2006). *An 8000- Year History of Persian Costum*. Tehran: Hirmad Book Store. [Persian] URL: <https://www.iranketab.ir/book/13569-eight-thousand-years-of-ethnic-garment-history>
- Hedouin, J. (1927). *Au soleil de Perse*. Translated by Mostafa Mohazab. (1945). Tehran: Chehr. [Persian] URL: <https://fidibo.com/book/130924>
- Jahani, M, & Changiz. S. (2007). A comparative study in women's fashion during Fath-ali-Shah and Naser-al-Din Shah's court. *Journal of Woman in Culture Arts*, 9(3), 385-407. [Persian] URL: <https://10.22059/JWICA.2017.235507.897>

- Jaubert, P. A. (1821). *Voyage en Armenie et en Perse*. Translated by A. Etemad Moghadam. (1968). Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. [Persian] URL: <https://www.iranketab.ir/book/9267-travel-to-armenia-and-iran>.
- Mac Gregor, C. M. (1879). *Narrative of a journey through the province of Khorassan and on the N.W. frontier of Afghanistan in 1875*. Translated by Majid Mehdizade. (1987). Mashhad: Astan-e Qods Razavi. [Persian] URL: <https://ketabnak.com/book/83615/>
- Mac Kenzie, C. (1880). *Travel to Iran*. Translated by Mansoure Nezamafi Ettehadie. (1980). Tehran: Gostare. [Persian] URL: <https://ketabnak.com/book/23442/>
- Malcom, J. (1815). *History of Iran*. Translated by Mirza Mohammadali Heyrat. (1983). Tehran: Donyaye Ketab. [Persian] URL: <https://esam.ir/item/6403921/>
- Masaharu, Y. (uncertain). *Mission to Persia*. Translated by Hashem Rajabzade. (2011). 2nd Ed. Mashhad: Astan Quds Razavi. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1842229/>
- Matin, P. (2004). *Persian Clothes*. Tehran: Daftar-e Pazhouheshhay-e Farhangi. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/11074966/>
- Mobini, M. & Asadi, A. (2017). *A Study on Fashion and Clothing of the Qajar Period*. Tehran: Alzahra. [Persian] URL: <https://www.iranketab.ir/book/13571-qajar-period-fashion-and-clothing>
- Morier, J. J. (1818). *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to constantinople, in the years 1808 and 1809*. Translated by Abolghasem Serri. (2011). Tehran: Toos. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1428551/>
- Mounsei Sorkheh, M. (2017). *History of Iranian Clothing in the Qajar Era*. Tehran: Alzahra & Morakab-e Sepid. [Persian] URL: <https://www.iranketab.ir/book/13570-iranian-clothing-in-the-qajar-era>.
- Moser, H. (1907). *Travels in Iran and the Caucasus (1647 - 1654)*. Translated by Ali Moallem. (1977). By M. Golbon. Tehran: Sahar. [Persian] URL: <https://ketabnak.com/book/94413/>
- Olivier, G. A. (1801). *Journey through the Turkic Empire, Egypt and Persia*. Translated by Mohammadtaher Mirza & Gholamreza Warahram. (1992). Tehran: Ettelaat. [Persian] URL: <http://fipak.areo.ir/site/catalogue/18450075>
- Polak, J. E. (1865). *Persia the country and its inhabitants*. Translated by Keykavous Jahandari. (1989). 2nd Ed. Tehran: Kharazmi. [Persian] URL: <https://www.iranketab.ir/book/31422-persien>.
- Polak, Y. (1982). *Pollock's Travelogue; Iran and Iranians*. Translated by Kikavus Jahandari. (1989). Tehran: Kharazmi. URL: <https://noorlib.ir/book/info/10715/%>
- Rice, C. C. (1923). *Persian Women & Their Ways: The Experiences & Impressions of a Long Sojourn among the Women of the Land of the Shah with an Intimate Description of Their Characteristics, Customs & Manner of Living*. Translated by Asadollah Azad. (2004). Tehran: Ketabdar. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1275878/>
- Rugh, A., (1987). *Reveal & Conceal: Dress in Contemporary Egypt*. New York: Syracuse University Press. URL: <https://www.amazon.com/Reveal-Conceal-Contemporary-Issues-Middle/dp/0815623682>

- Saltykov, A. D. (1873). *Voyage en Perse Traduit en Persan*. Translated by Mohsen Sabaa. (1975). Tehran: Bongaah-e Tarjome va Nashr-e Ketab. [Persian] URL:<https://ketabnak.com/book/22691/>
- Serena, M. C. (1981). *My journey: personal memories*. Translated by Aliasghar Seyyedi. (1983). Tehran: Zavar. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1114/>
- Shahri, J. (1999). *Social history of Tehran in the 13 th century* (Life, Business). 3rd.Ed. Tehran: Rasa. [Persian] URL:<https://www.karaketab.com/download/history/iran/2251>
- Shahri, J. (2004). *Old Tehran*. 4th Ed. Tehran: Moien. [Persian] URL:<https://www.iranketab.ir/book/25323-old-tehran>
- Shahshahani, S. (2017). *Persian Clothing during the Qajar Reign*. Tehran: Farhangsaray-e Mirdashti. [Persian] URL:<https://taaghche.com/book/75960/>
- Sheil, M. L. (1856). *Glimpses of Life and Manners in Persia*. Translated by Hoseyn Aboutorabian. (1983). Tehran: Nashrenow. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/131919/>
- Sparroy, W. (1901). *Persian children of the Royal family*. Translated by Fazlollah hahlouei pour. (2004). Tehran: Official Site Of Iran's Pen Association. [Persian] URL:<https://www.gisoom.com/book/1180002/>
- Stark, F. (1934). *The Valleys of the Assassins and other Persian Travels*. Translated by Alimohammad Saaki. (1985). Tehran: Elmi. [Persian] URL: <https://www.karaketab.com/download/travel/5405>
- Tancoigne, M. (1819). *Letters on Persia and Asian Turkey*. Translated by Aliasghar Saiedi Trans. (1999). Tehran: Cheshme. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1302754/>
- Waring, E. S. (1804) *Tour to Sheeraz by the Route of Kazroon and Feerozabad*. Translated by Abdolreza Kalmarzi and Reza Salehian Koushk Qazi. (2018). Tehran: Namak. [Persian] URL:<https://www.gisoom.com/book/11408309/>
- Wills, J. Ch. (1883). *In the Land of the Lion and Sun, or Modern Persia: Being Experiences of Life in Persia from 1866 to 1881*. Translated by Gholamhoseyn Qaragouzlou. (2009). Tehran: Eqbal. [Persian] URL:<https://www.gisoom.com/book/125646/>
- Wills, J. Ch. (1886). *Persia as It Is: Being Sketches of Modern Persian life and Character*. Translated by Jamshid Seyyedabdollah. (1984). Tehran: Zarrin. [Persian] URL:<https://didavarbook.com/products/32088/>
- Wishard, J. (1908). *Twenty Years in Persia*. Translated by Ali Pirnia (2020). Tehran: Persainblue. [Persian] URL:<https://www.iranketab.ir/book/33424-twenty-years-in-persia>.
- Zoka, Y. (1957). *Iranian Female Clothing from the 13th/ 19th Century to Today*. Tehran: Edarey-e Mouzeha va Farhang-e Amme. [Persian] URL: <https://www.karaketab.com/download/history/iran/5207>
- URL1:<https://www.metmuseum.org> (Access Date: 12/9/2022)
- URL2: <https://www.britishmuseum.org/>(Access Date: 12/9/2022)
- URL3: <https://www.brooklynmuseum.org/> (Access Date: 12/8/2022)
- URL4: <https://www.vam.ac.uk/>(Access Date: 12/8/2022)